

รูปแบบการปฏิบัติกรรมฐานและการประยุกต์ใช้ในสังคมไทย

Patterns of Meditation Practice and Their Application in Thai Society

พระมหาหยงยุทธ ธีรธมโม*

Phramaha Yongyut Polman

คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย

Faculty of Buddhism Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

Email: yongyutpolman@gmail.com

Received: October 11, 2023

Revised: November 15, 2023

Accepted: November 17, 2023

บทคัดย่อ

การปฏิบัติกรรมฐานได้กลายเป็นวิถีชีวิตของคนไทยมาช้านาน สังคมไทยมีพัฒนาการเกี่ยวกับกรรมฐานและการประยุกต์ใช้ แบ่งตามสมัยการปกครอง ๔ ช่วง คือ สุโขทัย อยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ รวมระยะเวลาประมาณ ๗๐๐-๘๐๐ ปี บทความนี้ได้ศึกษาจากพงศาวดาร ศิลปจารึก จดหมายเหตุ พระไตรปิฎก อรรถกถา และเอกสารที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา

จากการศึกษาพบว่า สมัยสุโขทัยมีการปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน โดยเฉพาะ พระอริยญาณวาสี (พระป่า) ใช้กรรมฐานเพื่อพัฒนาจิตใจ มีเป้าหมายเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ได้รับอิทธิพลจากลังกาวงศ์ สมัยอยุธยามีการปฏิบัติสมถกรรมฐาน เช่น กสิณ การชกประจำ เป็นต้น มีลักษณะเด่นคือใช้สมาธิรักษาดนให้รอดพ้นจากอันตรายและบรรเทาภัยพิบัติ สมัยธนบุรีมีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเพื่อเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ ถือเป็นการใช้กรรมฐานแก้ไขปัญหาสุขภาพจิต สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ใช้กรรมฐานเพื่อพัฒนาจิตใจให้เจริญงอกงาม ช่วงตอนกลางรัตนโกสินทร์อาศัยกรรมฐานเพื่อหลอมรวมความสามัคคีของคนภายในชาติและสร้างชาตินิยม รัตนโกสินทร์ช่วงรัชกาลที่ ๖-๘ เป็นระยะการพัฒนาวิปัสสนาธุระแบบธรรมยุต เพื่อพัฒนาจิตใจ จนเป็นที่แพร่หลายในภาคอีสานของไทย ในสมัยรัชกาลที่ ๙ รัชกาลปัจจุบัน กรรมฐานได้รับการพัฒนาไปในหลายรูปแบบ มี ๕ รูปแบบที่เป็นกระแสหลักคือแบบพุทโธ สัมมาอรหัง กำหนดลมหายใจ (อานาปานสติ) ยุบหนอ-พองหนอ และรูปนาม ในสมัยปัจจุบันกรรมฐานแผ่ออกไปในวงกว้างด้วยเทคโนโลยี ทำให้ง่ายต่อการเข้าถึง และสังคมไทยยังเปิดกว้างในเรื่องดังกล่าว จึงปรากฏการใช้กรรมฐานในหลายลักษณะคือป้องกันโรคทางจิต บรรเทาความตึงเครียดของจิตใจ พัฒนาจิตใจให้เจริญงอกงาม และเพื่อมรรคผลนิพพาน โดยภาพรวมในสมัยอดีตและปัจจุบัน แม้ว่าจะมี

* พระมหาหยงยุทธ ธีรธมโม, ดร. อาจารย์ประจำคณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Phramaha Yongyut Dhiradhammo, Dr. Lecturer of faculty of Buddhism Mahachulalongkornrajavidyalaya University

แนวปฏิบัติกรรมฐานที่แตกต่างกัน แต่ในทุกแบบก็มุ่งปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐานตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและมีเป้าหมายสูงสุดอันเดียวกันคือพระนิพพาน

คำสำคัญ : รูปแบบ; การปฏิบัติกรรมฐาน; การประยุกต์ใช้; สังคมไทย

Abstract

The practice of meditation has long been a way of life of Thai people. Throughout the Thai history, in the period of Sukhothai, Ayutthaya, Thonburi and Rattanakosin, which altogether ranged for 700-800 years, there has been development regarding meditation and its application in the society. This article has been studied from chronicles, stone inscriptions, archives, the Tipitaka, commentaries and documents related to Buddhism.

In this study it was found that during the Sukhothai period, Samatha and Vipassana meditation were practiced by Phra Aranyavasi (forest monk). They meditated to develop the mind with the goal of becoming a Buddha in the future, that was influenced by Lankavamsa. During the Ayutthaya period, there was the practice of Samatha meditation, such as Kasina, and using beads to aid meditation. The distinctive feature is that it was used to protect oneself from danger and alleviate disasters. In the Thonburi period, Vipassana meditation was practiced as a tool to anchor the mind, meditation was for solving mental problems. In early Rattanakosin period, meditation was used to develop the mind. In middle Rattanakosin period (King Rama 4 – King Rama 5), meditation was utilised to boost unity among people within the nation and to promote nationalism. The reigns of King Rama 6-8, it was a period of development of the Dhammayut school of Vipassanadhura to develop the mind until it became widespread in the Northeast region of Thailand. In modern days since the reign of King Rama IX to the present, meditation has developed into many forms, of which five forms are the majority, they are namely: Buddho, Sammā-araham, breathing (Anapanasati), rising-falling and Rūpaṇam meditation. Meditation method become widely spreaded with the advancement of technology. It is made more easily accessible, and the Thai society is open and keen to know and learn. Nowadays meditation is applied to many aspects, such as prevention of mental illness, relieving mental stress, developing the mind and at the same time retaining the original goal of reaching Nirvana. In the past and present, although there are different forms of meditation practice, the aim is the same: to follow the principles

of mindfulness meditation as illuminated in the Tipitaka, while sharing the same ultimate goal, which is Nirvana

Keywords: Pattern; Practice Meditation; Application; Thai Society

บทนำ

คำสอนทางพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นที่ชมพูทวีปกระทั่งได้แผ่ไปในดินแดนต่าง ๆ ในกลุ่มประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Southeast Asia) ในสมัยนั้นเรียกว่า “สุวรรณภูมิ” (Goden Land) ประมาณราว พ.ศ. ๓๐๐ ปี หลังพุทธกาล เป็นครั้งสำคัญที่พระพุทธศาสนาแผ่ออกไปจากดินแดนมาตุภูมิ^๑ ทำให้แนวคิดเรื่องการฝึกจิตด้วยกรรมฐานได้รับการเผยแผ่ออกไปนอกชมพูทวีปในเวลานั้นด้วยและมีพัฒนาการของการปฏิบัติกรรมฐานเรื่อยมาในต่างแดน

หลักการปฏิบัติกรรมฐานในยุคหลังพุทธกาลนั้นได้อิงอยู่กับพระไตรปิฎกและคำอธิบายพระไตรปิฎก ซึ่งเรียกว่ามหาอรรถกถาอันเป็นคำอธิบายพระไตรปิฎกที่พระอรหันต์ผู้ทำสังคายนา มีพระมหากัสสปเถระเป็นประธานช่วยกันรวบรวมขึ้นในสังคายนาครั้งที่ ๑^๒ ต่อมา ประมาณ พ.ศ. ๓๐๐ เกิดสังคายนาครั้งที่ ๓ จึงได้มีการชำระมหาอรรถกถาอีกครั้ง หลังจากนั้นพระมหินทเถระได้นำมหาอรรถกถาสู่ลังกาแล้วแปลเป็นภาษาสิงหลเรียกว่าสีหัตถกถา^๓ และในอีกหลายร้อยปีต่อมา ใน พ.ศ. ๙๕๖ ปี พระพุทธโฆษาจารย์ พระสงฆ์ชาวอินเดียได้เดินทางมาที่เกาะสิงหลอีกครั้งเพื่อแปลอรรถกถาจากภาษาสิงหลกลับเป็นภาษามคธ^๔ นั้นอาจสรุปได้ว่าคำสอนว่าด้วยการปฏิบัติกรรมฐานนั้นมีอยู่แล้วในพระไตรปิฎกและคำอธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับกรรมฐานต่าง ๆ ก็มีอยู่แล้วในมหาอรรถกถารวมทั้งอรรถกถาและปกรณ์วิเสส ซึ่งบรรดาพระมหาเถระได้รวบรวมขึ้นในสมัยของตนและมีการสืบทอดต่อ ๆ กันมา

การแผ่อกของเส้นทางกรรมฐานไปยังประเทศต่าง ๆ นั้น ตามประวัติศาสตร์ว่าหลังจากสังคายนาครั้งที่ ๓ เสร็จสิ้น พระโมคคัลลีบุตรติสสะเถระได้เล็งเห็นว่าภายภาคหน้าพระพุทธศาสนาจะไม่รุ่งเรืองอยู่ในชมพูทวีป แต่จะไปตั้งมั่นรุ่งโรจน์ในประเทศอื่น ๆ จึงจัดส่งสมณทูตเพื่อนำพระพุทธศาสนาไปเผยแผ่ในนานาประเทศ^๕ โดยแบ่งพระนักเผยแผ่ออกเป็น ๙ สาย

^๑ T. W. RHYS DAVIDS, *Buddhist India*, (New York: the Kinckerbocker press, 1903), pp. 298-301.

^๒ กรมศิลปากร, *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๓*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ดอกเบี๋ย, ๒๕๔๔), หน้า ๖๖.

^๓ กรมศิลปากร, *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๓*, หน้า ๖๖.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓-๗๐.

^๕ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, *อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สมันตปาสาทิกา ภาค ๑*, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๘๒-๘๓.

คัมภีร์มหาวงศ์^๖ บันทึกไว้ว่า พระธรรมทูตที่ถูกส่งไปนั้นมีจำนวน ๙ สาย คือ
สายที่ ๑ พระมัทสน์ตึกเถระไปยังแคว้นกัศมีระ และคันธาระ (แคว้นแคชเมียร์และอัฟกานิสถาน
ปัจจุบัน)

สายที่ ๒ พระมหาเทวเถระไปยังมทิสถมณฑล (เขตไมซอร์ ปัจจุบัน)

สายที่ ๓ พระรักขิตเถระไปยังกวนวาซี (แคว้นกษัตริย์ เขตเมืองมุมไบ ปัจจุบัน)

สายที่ ๔ พระโยนกธัมมรักขิตเถระไปยังอปรันตคประเทศ (แคว้นแคว้นชายทะเลตอนเหนือ
เมืองมุมไบ ปัจจุบัน)

สายที่ ๕ พระมหาธัมมรักขิตเถระไปยังมหารัฐ (เขตมหาราษฏระ รีมแม่น้ำโคธาวารี ปัจจุบัน)

สายที่ ๖ พระมหาธัมมรักขิตเถระไปยังแคว้นโยนกะ (เขตแดนปากเตเรียน เปอร์เซีย ปัจจุบัน)

สายที่ ๗ พระมัทสนิมเถระไปยังหิมวันตประเทศ (เนปาล ปัจจุบัน)

สายที่ ๘ พระเถระ ๒ รูปคือ พระโสณะและพระอุตตระไปยังสุวรรณภูมิ (เมียนมาร์ ไทย มอญ)

สายที่ ๙ พระเถระ ๕ รูป ผู้เป็นสัทธวัฑฒนของตน คือ (๑) พระมหินทเถระ (๒) พระอัญญเถระ
(๓) อุตตริยเถระ (๔) พระสัมพลเถระ (๕) พระภัททสาธเถระ ไปที่ลังกา (ศรีลังกา ปัจจุบัน)

โดยเฉพาะสายที่ ๘ ได้แก่ คณะพระโสณะและพระอุตตระ ได้ไปเผยแผ่พระศาสนาที่ดินแดน
สุวรรณภูมิ (Goden Land) ดินแดนสุวรรณภูมินี้ นักโบราณคดีมีมติแตกเป็นหลายพวกว่า ได้แก่ หมู่เกาะ
ชวา สุมาตรา บ้าง พม่า บ้าง ไทย บ้าง ในปัจจุบันดูเหมือนน้ำหนักจะเอนเอียงมาทางสุวรรณภูมิว่าเป็นดินแดน
ที่อยู่ในประเทศไทย^๗ ถ้าถือตามหลักฐานทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ก็เป็นอันทราบได้แน่ชัดว่า
พระพุทธศาสนาเข้ามาตั้งมั่นในประเทศไทยตั้งแต่สมัยยังเป็นถิ่นฐานของชนชาติอ้ายลาว มีเมืองนครปฐม
เป็นราชธานีในยุคทวารวดี ดังมีพุทธสถานและโบราณวัตถุต่าง ๆ เช่น พระปฐมเจดีย์ เป็นต้นเป็นเครื่องยืนยัน
ในเชิงประจักษ์พยาน^๘ โดยเฉพาะพระปฐมเจดีย์ที่ตั้งอยู่ที่นครปฐมอันเป็นเมืองหลวงของ สุวรรณภูมินี้
เป็นเครื่องหมายว่าเป็นเจดีย์แห่งแรกในประเทศตะวันออกที่แสดงถึงการเข้ามาของพระพุทธศาสนา^๙

พระพุทธศาสนาได้เข้ามาสู่สุวรรณภูมิภายใต้การนำของพระโสณะและพระอุตตระ ตอนแรกที่
พระเถระเข้ามานั้น ได้ใช้ฤทธิ์ปราบผีเสื้อน้ำที่เป็นเช่นปีศาจร้ายคอยจับเด็กกินเป็นอาหาร พระเถระขับไล่

^๖ พระมหานามเถระและคณะบัณฑิต, คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค ๑, แปลโดย ผศ.สุเทพ พรหมเลิศ, (กรุงเทพมหานคร:
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๐๙-๑๑๖.

^๗ ที.ดับบลิว.ริส.เดวิดส์, สมัย สิงหศิริ แปลและเรียบเรียง, พระพุทธศาสนาในชมพูทวีป, (กรุงเทพมหานคร:
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๒), หน้า ๔๙๖-๔๙๘.

^๘ พระกวีวราญาณ (จันทน์ ทองประเสริฐ), วิชาศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖),
หน้า ๒๓๑-๒๓๒.

^๙ Somdet Phra Buddhaghosacharya, Thai Buddhism in the Buddhist World, (Thailand: Cover
Creative Co., Ltd. 2017), p. 24.

พวกผีเสื้อน้ำออกไป แล้วทำการป้องกัน จึงแสดงพรหมชาลสูตร^{๑๐} พระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นที่สุวรรณภูมิ จนกลายเป็นศาสนาประจำท้องถิ่นนับแต่นั้นมา ช่วงเวลาที่พระพุทธศาสนาเถรวาทเข้ามาสู่สุวรรณภูมิหรือประเทศไทยจนสามารถตั้งมั่นนั้นน่าจะอยู่ในสมัยก่อนหน้าทวารวดีซึ่งเรียกว่าสมัยสุวรรณภูมิ จนถึงสมัยทวารวดีในราว พ.ศ. ๕๐๐^{๑๑}

การปฏิบัติกรรมฐานได้เจริญรุ่งเรืองในดินแดนแถบนี้ในหลายยุคสมัยซึ่งมีชื่อเรียกว่าศรีเทพบ้าง ทวารวดีบ้าง เสียนบ้าง กระทั่งกรรมฐานได้เจริญอยู่ในดินแดนของคนไทยในสมัยต่าง ๆ จนมาถึงสมัยที่ชนชาติไทยเรียกตนว่าชาวสยาม (Siam) ได้แบ่งการปกครองออกเป็น ๔ ช่วงคือ เริ่มตั้งแต่สุโขทัย ออยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ มีประวัติศาสตร์ความเป็นมาประมาณ ๗๐๐-๘๐๐ ปี ภายใต้กรอบเวลาแห่งประวัติศาสตร์ของสังคมไทย จะได้ทำการศึกษาว่าสังคมไทยยึดถือปฏิบัติรูปแบบกรรมฐานใดและมีการประยุกต์ใช้อย่างไรต่อไป

กรรมฐานในสมัยสุโขทัย

สุโขทัย (Sukhothai) เป็นรัฐในอดีตที่ตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มแม่น้ำยม สถาปนาขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ (พ.ศ. ๑๘๐๐) โดยพ่อขุนบางกลางหาวและพ่อขุนผาเมือง มีความเจริญรุ่งเรืองมาตามลำดับและเจริญถึงขีดสุดในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช^{๑๒} สุโขทัยรับเอาพระพุทธศาสนาจากหลายทางทั้งในต่างแดน และเพื่อนบ้านใกล้เคียง เช่น นครศรีธรรมราช ลังกา เป็นต้น ในหลายสมัย การรับเอาพระพุทธศาสนาจากต่างถิ่นมีความปรากฏชัดมากขึ้นเมื่อพ่อขุนรามคำแหง (พ.ศ. ๑๘๒๒-๑๘๔๑) ได้นิมนต์พระสงฆ์ที่ทรงความรู้มาสอนธรรมแก่ชาวเมืองสุโขทัยและได้เริ่มสานสัมพันธ์กับศรีลังกาโดยส่งพระภิกษุไปศึกษาที่นั่น และยังได้นำประเพณีการแต่งตั้งหัวหน้าผู้ปกครองคณะสงฆ์ตามแบบลังกามาใช้กับการปกครองคณะสงฆ์ในสุโขทัยอีกด้วย^{๑๓}

นอกจากนี้ยังนิมนต์บรรดาพระมหาเถระต่าง ๆ อาทิ พระมหาเถระศรีศรัทธาจากนครศรีธรรมราช มาเผยแผ่ในสุโขทัย จากนั้นประมาณ พ.ศ. ๑๙๐๐ พระอโนมทัสสีและพระสุนนเถระก็นำศาสนานิกายลังกาวงศ์เก่า (หรือรามัญวงศ์) จากนครพิน (อยู่เหนือเกาะตะมาะ ๕๐ กิโลเมตร) มาที่สุโขทัย และนิกายนี้ได้เผยแผ่ศาสนาไปยังรัฐใกล้เคียงอย่างอยุธยา ละโว้ ขวา(หลวงพระบาง) เชียงใหม่และเชียงตุง จนราว พ.ศ. ๑๙๗๒ พระธรรมคัมภีร์นำศาสนานิกายลังกาวงศ์ใหม่จากลังกามาอยุธยาและพิษณุโลกอันเป็นเมืองหลวงของสุโขทัยในขณะนั้น ต่อมาพระธรรมคัมภีร์กลับไปถิ่นเดิมที่เชียงใหม่และเผยแผ่ศาสนาไปเชียงตุงจนเกิด

^{๑๐} พระมหานามเถระและคณะบัณฑิต, คัมภีร์มหาวงศ์ ภาค ๑, แปลโดย ผศ.สุเทพ พรหมเลิศ, หน้า ๑๑๔-๑๑๕.

^{๑๑} วัชรระ งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๖๑), หน้า ๒๕-๒๖.

^{๑๒} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๒๗), หน้า ๒๐.

^{๑๓} Kong Meng San Phor Kark See Monastery, Buddhism for Beginners, (Singapore: Fabulous Printers Pte Ltd, 2016), p. 242.

สังคายนาศาสนาพุทธศาสนาที่เชียงใหม่ใน พ.ศ. ๒๐๒๐ ศาสนานิกายนี้เผยแพร่ไปสู่อยุธยา ละโว้ ลาว ไทใหญ่ และไทยและไทลื้อในยูนานด้วย^{๑๔} ในรัชกาลของพญาสิทธิไทยเป็นผู้ครองสุโขทัยได้อาราธนาพระเถระชาวลังกามาเป็นสังฆราชในกรุงสุโขทัยและจัดแบบแผนสังฆมณฑลใหม่ให้เป็นไปแบบลังกาโดยจัดคณะสงฆ์ออกเป็น ๒ ฝ่ายคือฝ่ายคามวาสีและฝ่ายอรัญญวาสี พระฝ่ายคามวาสีคือพวกที่เล่าเรียนพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกอาศัยอยู่ในเมือง ส่วนพระฝ่ายอรัญญวาสีคือพวกที่เล่าเรียนสมณะและวิปัสสนากรรมฐานมีความต้องการความสงบจึงอาศัยอยู่ในป่าห่างจากผู้คน^{๑๕}

ดังนั้น การปฏิบัติกรรมฐานในสังคมไทยนั้นจึงมีหลากหลายรูปแบบ รูปแบบการปฏิบัติกรรมฐานที่เข้ามาสู่สังคมไทยไม่อาจปฏิเสธความสัมพันธ์ระหว่างประเทศที่มีมาช้านานได้ โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับศรีลังกาเมื่อครั้งสุโขทัย ทำให้คัมภีร์ที่เป็นรากฐานของการปฏิบัติกรรมฐาน ได้แก่ “วิสุทธิมรรค” ซึ่งแต่งโดยพระพุทธโฆสาจารย์ ซึ่งมีอิทธิพลอยู่ในลังกาเข้ามาเมื่ออิทธิพลอย่างสูงต่อแนวปฏิบัติกรรมฐานของสังคมไทยในสมัยนั้น จะเห็นว่าพระสงฆ์ในภูมิภาคนี้ต่างเดินทางไปศึกษาพระพุทธศาสนาที่ลังกา (สิงหลทวีป) พระภิกษุไทยได้เข้ารับการอุปสมบทแบบลังกาวงศ์และกลับมาเมืองไทยเป็นพระภิกษุสืบทอดพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๙ (พ.ศ.๑๘๐๐-๑๙๐๐) ได้ร่วมตัวตั้งมั่นอยู่ในดินแดนนครศรีธรรมราชนั่นเอง

ความสัมพันธ์ทางศาสนาของสยามกับลังกา จารึกวัดศรีชุมเป็นหลักฐานสำคัญที่ชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางศาสนาระหว่างสุโขทัยกับลังกาในช่วงเวลาก่อนหน้านั้นขึ้นไปประมาณหนึ่งศตวรรษ ภิกษุจากดินแดนมอญและพม่าได้เดินทางไปเล่าเรียนและสืบศาสนาที่ลังกา สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๑ (พระยาสิโยไทย) ได้เชิญสมเด็จพระมหาสวามีจากลังกามาเป็นพระอุปัชฌาย์ในการออกผนวช และมีคณะสงฆ์ลังกามาเผยแผ่ศาสนาที่ลังกาด้วยกันหลายรูป สมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาได้เล่าว่าทรงยึดถือเยี่ยงสงฆ์ในลังกาทุกประการในเรื่องวัตรปฏิบัติ ซึ่งแสดงถึงการยึดพระสงฆ์ในลังกาเป็นแบบอย่าง อย่างไรก็ตาม แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาของพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ที่กล่าวไว้ในจารึกวัดเขากบ นครสวรรค์ แสดงให้เห็นอิทธิพลของพุทธมหายานอย่างชัดเจน^{๑๖}

นอกจากนี้ หนึ่งในรูปแบบที่ปรากฏในสังคมไทยในสมัยสุโขทัยคือการปฏิบัติตามแนวของ พระมหาเถรศรีศรัทธา ผู้เป็นพระมหาเถระที่ชื่อเสียงและมีอิทธิพลอย่างมาก ในศิลาจารึกหลักที่ ๒ (จารึกวัดศรีชุม) ซึ่งบันทึกไว้ว่าท่านได้เดินทางไปศึกษาพระพุทธศาสนาที่เกาะลังกา (ประเทศศรีลังกา) เป็นเวลานานนับสิบปี^{๑๗} ต่อมาพระมหาเถรศรีศรัทธาได้นำแนวการปฏิบัติกรรมฐานแบบลังกาวงศ์เข้ามาเผยแผ่ในกรุงสุโขทัยในสมัย

^{๑๔} ศิลปวัฒนธรรม, ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด รวมบทนิพนธ์เสาหลักทางวิชาการของศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร, (กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๔๙), หน้า ๓๑-๓๒.

^{๑๕} พระกวีรญาณ (จันทน์ ท่องประเสริฐ), วิชาศาสนา, หน้า ๑๓๔.

^{๑๖} สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๑๐๐ เอกสารสำคัญ สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ศักดิ์โสภารพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๕๔.

^{๑๗} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๘๗-๑๘๘.

พญาลิไท^{๑๘} แนวการปฏิบัติกรรมฐานตามแนวของพระมหาเถรศรีศรีทธาเป็นแนวปฏิบัติที่ผสมผสานตามแนวคัมภีร์วิสุทธิมรรคและบำเพ็ญบารมีตามแนวของพระโพธิสัตว์ เชื่อว่าเป็นแนวที่นิยมแพร่หลายในสมัยนั้น^{๑๙}

ข้อนี้มีความสอดคล้องกับมุมมองของภัทรพร สิริกาญจนที่เห็นว่าพ่อขุนรามคำแหงนินมิต์คณะสงฆ์จากลังกามาให้การอุปสมบทแก่กุลบุตรที่สุโขทัยและได้สถาปนาพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ขึ้นที่นี่ พระภิกษุชุดแรกที่เข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่สุโขทัยนั้นเป็นฝ่ายอรัญญวาสี มีความเคร่งครัดใน พระธรรมวินัยถือการอยู่ป่าเป็นวัตร สร้างศรัทธาความเลื่อมใสแก่ประชาชนเป็นอย่างมาก^{๒๐} อาจด้วยเหตุนี้ทำให้ทิศทางการปฏิบัติกรรมฐานของพระสงฆ์สายอรัญญวาสีเป็นที่เฟื่องฟูขึ้นและมีความโดดเด่น

อย่างไรก็ตาม การปฏิบัติกรรมฐานในสมัยสุโขทัยถือว่ามีความหลากหลายกลุ่ม เพราะสุโขทัยรับพระพุทธศาสนาจากหลายทาง แต่โดยรวมให้ความสำคัญกับแนวปฏิบัติตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกและวิสุทธิมรรคโดยมีพระสงฆ์ฝ่ายคามวาสี (พระบ้าน) เล่าเรียนทฤษฎีหลักกรรมฐานตามแนวพระไตรปิฎก ขณะที่พระกลุ่มอรัญญวาสีมุ่งปฏิบัติสมถวิปัสสนาและยังมีการบำเพ็ญบารมีร่วมด้วยเพื่อหวังจะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

กรรมฐานในสมัยอยุธยา

ความเป็นไปของกรรมฐานในสมัยอยุธยานั้น มีหลักฐานในคำให้การของชาวกรุงเก่าฯ ว่า ในครั้งสมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงมีพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ได้จัดให้พระสงฆ์เล่าเรียนพระปริยัติธรรม ส่วนพระองค์ก็ได้ทรงเล่าเรียนพระกรรมฐานมิได้ขาด ครองราชสมบัติอยู่ตราบเท่าเสด็จสวรรคต^{๒๑}

ต่อมาในรัชกาลของพระเจ้าทรงธรรม (พระเจ้าติโลกราช) ซึ่งเป็นพระราชนัดดา พระองค์ได้ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน (พ.ศ. ๒๑๖๐) ทรงรอบรู้พระไตรปิฎกเป็นอย่างมาก มีพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนายิ่งกว่ากษัตริย์องค์ก่อน ๆ ทรงสมทานศีล ๕ เป็นนิจ ทรงสมทานอุโบสถศีลเดือนละ ๔ ครั้ง ทั้งทรงมีพระอุตสาหะบอกพระไตรปิฎกแก่ภิกษุแลสามเณร ทรงเล่าเรียนพระกรรมฐานและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามที่ชำรุดให้ปรกติขึ้นเป็นอันมาก^{๒๒}

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

^{๑๙} พระมหายงยุทธ พลมัน, พระมหาบุญเกิด ปญญาปวุฑฒี, คงสฤษฏ์ แพงทรัพย์ และ พระมหาพิทักษ์จิตตโสภโณ, “การปฏิบัติกรรมฐานตามแนวพระมหาเถรศรีศรีทธา”, วารสารพุทธศาสตร์ปริทรรศน์ มจร, ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๓ (กันยายน - ธันวาคม ๒๕๖๕) : ๒๕๘-๒๖๐.

^{๒๐} ภัทรพร สิริกาญจน, พระพุทธศาสนาในประเทศไทย: เอกภาพบนความหลากหลาย, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๗), หน้า ๓๗-๓๘.

^{๒๑} กรมศิลปากร, คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงสาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, (กรุงเทพมหานคร: รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๑๐), หน้า ๙๙.

^{๒๒} กรมศิลปากร, คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงสาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, หน้า ๑๐๐-๑๐๑.

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ได้ปรากฏพระสงฆ์สองฝ่ายคือคณะคามวาสี (พระบ้าน) และอรัญญวาสี (พระป่า) มีบันทึกเกี่ยวกับพระสงฆ์ทั้งสองกลุ่มนี้ในจดหมายเหตุลาอูแบร์ว่า ในกรุงสยามมีภิกษุจำนวน ๒ พวก พวกหนึ่งครองชีวิตอยู่ในป่าและอีกพวกหนึ่งอยู่ในเมือง พระสงฆ์ในสมัยนี้ปฏิบัติพรหมจรรย์อย่างเคร่งครัด ศึกษาปริยัติคำสอนอย่างจริงจัง มีการสอบวัดความรู้ในด้านปริยัติอย่างเข้มงวด การพระศาสนาล้วนอยู่ในพระเนตรพระกรรณของพระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครอง ด้านการปฏิบัติกรรมฐานปรากฏว่าพอสิ้นฤดูเก็บเกี่ยวข้าว พระสงฆ์มักจะไปจำศีลปฏิบัติธรรมตลอดทั้งคืนโดยไม่หลับไม่นอนตามท้องนา อยู่ได้กระตือรือร้นขนาดยอม ๆ มีการพรำบนภาวนาเป็นภาษาบาลีประกอบกับการใช้ประจำจำนวน ๑๐๘ เม็ด^{๒๓}

นอกจากนี้ สมัยอยุธยายังพบการใช้กรรมฐานเพื่อสาธารณสงเคราะห์ เช่นกรณีการใช้กสิกรรมฐานเพื่อบันดลฝนแก่ฝ่ายบ้านเมือง กล่าวคือในสมัยของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. ๒๒๙๖) พระสังฆราชฝ่ายอรัญญวาสีพร้อมด้วยฝ่ายคามวาสีได้ช่วยกันเจริญกสิกรรมน้ำ(อาโปกสิณ)เพื่อให้ฝนตกต้องตามฤดูกาลเนื่องจากเกิดภัยแล้งไปทั่วพระนคร ประชาชนอดอยากยากแค้นไม่สามารถทำการเพาะปลูกได้เลยเหตุการณ์นี้ปรากฏในคำให้การของชาวกรุงเก่าว่า

ครั้ง ๑ ฝนแล้ง ราษฎรทำนาไม่ได้ผล ทั้งผลไม้แลผักปลาที่กินดาร พระเจ้ามหาธรรมราชา จึงรับสั่งให้นิมนต์พระอาจารย์อรัญญวาสีอริยวงค์มหาคุหา (คือสมเด็จพระอริยวงศาตมญาณ) กับพระอาจารย์คามวาสีพระพิมลธรรมมาแล้ว จึงรับสั่งว่า บัดนี้เกิดภัยพิบัติฝนแล้ง ราษฎรพากันอดอยาก ท่านอาจารย์ทั้ง ๒ จะคิดประการใดจึงจะให้ฝนตกได้ พระอาจารย์ทั้ง ๒ ก็รับอาสาว่า ถึงวันนั้นคืนนั้นจะทำให้ฝนตกให้ได้ แล้วพระอาจารย์ทั้งสองก็ไม่กลับไปยังพระอารามอาศัยอยู่ในพระราชวังตั้งบริกรรมทางอาโปกสิณ แลเจริญพระพุทธรูปขอฝน ด้วยอำนาจสมาธิแลพุทธรูปของพระผู้เป็นเจ้าของทั้ง ๒ นั้น พอถึงกำหนดวันสัญญา ก็เกิดมหาเมฆตั้งขึ้นทั้ง ๘ ทิศ ฝนตกลงเปนอันมาก...^{๒๔}

แม้ด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ กรรมฐานก็มีบทบาทสำคัญในการสร้างการยอมรับในพระราชอำนาจของพระเจ้ากรุงสยาม กล่าวคือเมื่อสมเด็จพระนารายณ์จะส่งคนไปสั่งเหตุการณ์ที่เมืองฝรั่งเศส นายปานหรือพระยาโกษาธิบดี (ปาน) ได้ขึ้นอาสาว่าจะไปกับคนตีมีฝีมือ โดยได้เสาะหาผู้ที่มีวิชาอาคม จึงได้พบกับอาจารย์ผู้หนึ่งที่สำเร็จวิชากสิณ ชำนาญในกรรมฐานฌานกสิณ ดังความว่า “นายปานพระกรุณารับอาสา จะไปเมืองฝรั่งเศส...ได้เที่ยวเสาะหาคนตีมีวิชา ก็ได้เรียนในพระกรรมฐาน ชำนาญฌานกสิณ แลรู้วิชาการต่าง ๆ...”^{๒๕}

^{๒๓} ลาอูแบร์, ซิมอน เดอ, จดหมายเหตุลาอูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม, (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๔๘), หน้า ๓๔๕-๓๔๘.

^{๒๔} สำนักพิมพ์จดหมายเหตุ, คำให้การของชาวกรุงเก่า, (นนทบุรี: สำนักพิมพ์จดหมายเหตุ, ๒๕๔๔), หน้า ๑๔๕.

^{๒๕} กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ, พระราชพงษาวดาร เล่ม ๒, ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๒๐, (นนทบุรี: มติชนปากเกร็ด, ๒๕๕๐), หน้า ๓๘.

พระราชพงศาวดารบันทึกว่า ระหว่างที่คณะราชทูตเดินทางไปสู่เมืองฝรั่งเศสนั้นได้เผชิญกับพายุ ลูกใหญ่ติดอยู่ในน้ำวน ๓ วัน นายปานจึงปรึกษากับอาจารย์ว่าจักทำอย่างไรดีจึงจะรอดพ้นจากความตาย ในครั้งนี้ได้ ซึ่งอาจารย์ได้ปลอบใจ แล้วจึงนุ่งขาวห่มขาว นั่งสมาธิเจริญกรรมฐานวាយอกสิน (กสินลม) สักครู่หนึ่งลมพายุใหญ่ก็หอบเอาเรือกำปั่นนั้นพ้นจากวังน้ำวนไปได้ ครั้นราชทูตพร้อมด้วยทหารไทย เดินทางถึงกรุงฝรั่งเศสก็ได้แสดงศิลปวิทยาต่าง ๆ จนพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเลื่อมใสในกรุงสยาม^{๒๖}

นอกจากนี้ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา(ฉบับหมอบรัดเล)ยังได้พรรณนาถึงพระยาสีห์เดโช แม่ทัพฝ่ายไทยพร้อมด้วยพลทหารจำนวนห้าร้อยนายไปรบพม่า ว่าได้ใช้สมาธิไปในทางศักดิ์สิทธิ์ อธิปาฏิหาริย์ เวทมนตร์ คาถา ดังความว่า

พระยาสีห์ราชเดโชยะทปะคนนี้ มีวิชาหายตัวได้อึดใจหนึ่ง ถือหอกดาบควบขับม้าขาว ไล่แทงพม่าล้มตายเป็นหลายสิบสู้รบจนสิ้นกำลัง ก็ตกลงจากหลังม้า จะกลิ้งอัสสาสะปลสสาสะ ก็เร็วเข้าด้วย กำลังเหนื่อย พม่าแลเห็นตัวถนัด ก็เข้าล้อมกลุ่มรุมจับตัวได้พันธนาไว้แล้ว ชวนกัน พันแทงมิได้เข้า ด้วยมีวิชาคงทนอาวุธ แลพลทหารห้าร้อยก็ล้วนคงกระพันทั้งสิ้น อาวุธข้าศึกมิได้ บาดเจ็บกาย แต่สู้รบกับพลพม่าฆ่าฟันพม่าเสียเป็นมากจนสิ้นกำลัง...^{๒๗}

กล่าวโดยทั่วไป คนไทยสมัยอยุธยาตั้งแต่ไพร่ไปจนถึงพระเจ้าแผ่นดิน มักมีความเชื่อในพุทธคุณว่า สามารถคุ้มครองป้องกันภัยต่างๆ ได้จริง จะเห็นว่าชายไทยที่ได้รับการศึกษาจากพระสงฆ์โดยส่วนมาก หรือแม้กระทั่งตัวพระสงฆ์เองก็มุ่งที่จะเรียนรู้วิชาอาคม เพื่อใช้ประโยชน์ในการศึกสงคราม เช่น สมเด็จพระนเรศวรมหาราช (พระมหาเถรคันฉ่อง) วัดป่าแก้ว หลวงพ่อธรรมโชติแห่งบ้านบางระจัน ล้วนมีความเชี่ยวชาญในวิชาการ ทำตระกรูดและผ้าประเจียด แม้กระทั่งวรรณคดีเช่นเรื่องขุนช้างขุนแผนซึ่งเชื่อกันว่าเขียนอิงจากเรื่องจริง ในสมัยอยุธยาช่วงสมัยสมเด็จพระพันวษา (สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ พ.ศ. ๒๐๓๔- ๒๐๗๒) ปรากฏตัวละครล้วนแต่ใช้เวทมนตร์คาถาเพื่อช่วยให้ตนสมปรารถนาในสิ่งที่ต้องการ^{๒๘}

ช่วงเวลาสมัยอยุธยามีเวลาทั้งสิ้นประมาณ ๔๑๗ กว่าปี แนวทางการปฏิบัติปฏิบัติกรรมฐาน ตามหลักฐานบ่งชี้ซึ่งร่องรอยการปฏิบัติสมถกรรมฐานเป็นส่วนใหญ่ บางช่วงเน้นไปที่อธิปาฏิหาริย์ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) กล่าวถึงช่วงเวลานี้ว่า “การบำเพ็ญจิตภาวนาก็เน้นไปข้างความขลัง ศักดิ์สิทธิ์อธิปาฏิหาริย์ มีเรื่องไสยศาสตร์ อาถรรพณ์เข้ามาปะปนเป็นอันมาก อย่างน้อยก็เป็นลักษณะ ที่เด่นในปลายสมัย(อยุธยา)”^{๒๙}

^{๒๖} กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ, พระราชพงศาวดาร เล่ม ๒, ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๒๐, หน้า ๓๙-๔๒.

^{๒๗} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหมอบรัดเล, (กรุงเทพมหานคร: โฆษิต, ๒๕๔๙), หน้า ๒๘๘-๒๘๙.

^{๒๘} พระมหาพุทธาน นรเชฏฐ, พระสงฆ์กับสังคมไทยในสมัยอยุธยา, (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๒๙ - ๓๐.

^{๒๙} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต), พระพุทธศาสนาในเอเชีย, (กรุงเทพมหานคร: ผลิติมม์, ๒๕๖๒), หน้า ๑๕๐.

กล่าวได้ว่าในสมัยอยุธยา พระมหากษัตริย์หลายพระองค์ประพฤติเป็นแบบอย่างในการเจริญกรรมฐาน ขณะที่พระสงฆ์ก็เป็นที่พึ่งของสังคมด้วยการใช้คาถาอาคมเพื่อสร้างขวัญกำลังใจให้แก่คนในสังคม ในสมัยอยุธยานี้มีการประยุกต์ใช้สมาธิในวิถีชีวิต มีการใช้ป้องกันอันตรายจากภัยสงคราม แก้ปัญหาภัยพิบัติต่าง ๆ เป็นต้น สมถกรรมฐานมีกสิณ การนับลูกประคำ เป็นต้น จึงเป็นรูปแบบหนึ่งที่มีความนิยมเป็นที่แพร่หลายเพราะสามารถเชื่อมโยงกับผลดลบันดาลและทำให้เกิดความสมปรารถนาในชีวิตประจำวัน

กรรมฐานในสมัยธนบุรี

ในสมัยธนบุรี เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้นครองราชย์ ณ กรุงธนบุรี เป็นรัชกาลใหม่มีระยะเวลาเพียง ๑๕ ปี เท่านั้น พระองค์ทรงอาราธนาบรรดาพระมหาเถระผู้มีความชำนาญในพุทธพจน์ทั้งปวงมาประชุมกันที่วัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังปัจจุบัน) เพื่อรวบรวมพระไตรปิฎกขึ้น^{๑๐} เพื่อให้เป็นหลักปฏิบัติของบ้านเมือง ส่วนพระองค์ก็มั่นพระทัยในการบำรุงกิจการพระพุทธศาสนาและทรงมุ่งมั่นในการปฏิบัติกรรมฐานอย่างจริงจัง ตามประวัติว่า ในพ.ศ. ๒๓๑๙ ทรงเริ่มฝึกวิปัสสนากรรมฐาน ตลอดจนในตอนปลายรัชกาลพระองค์ยังคงทรงใฝ่พระทัยในการบำเพ็ญกรรมฐานเป็นอย่างมากด้วย^{๑๑}

บทบาทเกี่ยวกับกรรมฐานนี้ ตามพงศาวดารว่า ครั้นเมื่อเสด็จไปตีเมืองนครศรีธรรมราช ได้ทรงพบพระอาจารย์ศรีซึ่งเป็นชาวกรุงเก่า โดยปกติทรงมีความคุ้นเคยกับพระอาจารย์ศรีมาก่อนจึงโปรดให้นิมนต์เข้ามาแล้วสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช แล้วโปรดให้อัญเชิญพระไตรปิฎกฉบับเมืองนครเข้ามาเป็นแม่แบบ ทรงจ้างช่างให้คัดลอกจารพระไตรปิฎกหลายจบ แล้วพระราชทานให้พระสงฆ์ตามอารามใหญ่ ๆ คัมภีร์โศลกตบกบพร่องก็โปรดให้ไปแสวงถึงกัมพูชา เช่น **คัมภีร์วิสุทธิมรรค** ในกรุงธนบุรีไม่มีต้นฉบับเหลือเลย โปรดให้พระเทพกวีออกไปหาต้นฉบับถึงเมืองเขมร การศึกษาของพระสงฆ์จึงค่อยฟื้นฟูขึ้น^{๑๒} ดังความว่า “...แล้วตรัสนิมนต์พระเทพกระวีให้ออกไปกรุงกัมพูชาธิปัตย์ ให้พระพรหมมณีออกไปเมืองนครศรีธรรมราช ค้นหาพระคัมภีร์พระวิสุทธิมรรค นำเข้ามาเป็นฉบับสร้างไว้ในกรุงธนบุรี”^{๑๓}

สมเด็จพระเจ้าตากสินมีพระอัจฉริยภาพฝักใฝ่ในการปฏิบัติกรรมฐาน เมื่อว่างเว้นราชการงานแผ่นดินหรือการศึกก็จะทรงเข้าปฏิบัติกรรมฐานที่วัดบางยี่เรือ (วัดอินทารามในปัจจุบัน) นอกจากนี้ยังมีพระราชนิพนธ์ที่เกี่ยวกับวิธีปฏิบัติกรรมฐานอยู่เรื่องหนึ่ง เรียกว่า “ลักษณะบุญ” ยังมีต้นฉบับอยู่ถึง ทุกวันนี้^{๑๔}

^{๑๐} พระกวีวรรณ (จ้านงค์ ทองประเสริฐ), วิชาศาสนา, หน้า ๑๐๔.

^{๑๑} สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต), พระพุทธศาสนาในเอเชีย, หน้า ๑๕๖.

^{๑๒} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๕), หน้า ๔๓๑ - ๔๓๒.

^{๑๓} กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ, พระราชพงษาวดาร เล่ม ๓, ฉบับพิมพ์ ร.ศ.๑๒๐, (นนทบุรี: มติชนปากเกร็ด, ๒๕๕๐), หน้า ๑๔๘.

^{๑๔} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ, หน้า ๔๓๒.

รัชกาลนี้มีนโยบายให้ประชาชนและข้าราชการใส่ใจในการปฏิบัติกรรมฐาน โดยมีสมเด็จพระเจ้าตากสินประพจน์เป็นแบบอย่างในการเจริญกรรมฐานและยังให้แสวงหาคัมภีร์แม่แบบสำหรับปฏิบัติกรรมฐานเพื่อใช้เป็นหลักในการปฏิบัติอีกด้วย

กล่าวได้ว่า สมัยธนบุรีเป็นช่วงที่บ้านเมืองฟื้นตัวใหม่ ๆ จากภัยศึกสงครามและบ้านเมืองกำลังก่อสร้างสร้างตัว ผู้ปกครองจึงชวนชาวหลักยึดให้กับประชาชนในการดำเนินชีวิต นับเป็นช่วงเวลาที่คุณกำลังแสวงหาที่พึ่งและที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจ ใคร่แสวงหาความสงบ ทำให้กรรมฐานในห้วงเวลาดังกล่าวนี้นี้มีลักษณะที่ตอบสนองความสงบทางด้านจิตใจและเยียวยาจิตใจจากภัยสงครามเสมือนว่าเพิ่งจะผ่านพ้นไป

กรรมฐานในสมัยรัตนโกสินทร์

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดให้นิมนต์พระเถระที่มีความชำนาญในด้านวิปัสสนาธุระมาจำพรรษาในกรุง พระวิปัสสนาที่มีชื่อเสียงและมีบทบาทสำคัญในการสอนกรรมฐานก็คือสมเด็จพระสังฆราชสุกผู้นำปฏิบัติกรรมฐานแบบมัชฌิมลำดับที่สืบมาจากตำรากรรมฐานแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา^{๑๕} ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ พระสงฆ์ดำรงวัตรปฏิบัติอย่างเรียบง่ายและปฏิบัติตนเพื่อสร้างสมบุญบารมีในทางศาสนา ใช้ชีวิตตัดขาดจากทางโลก แสดงวัตรปฏิบัติเป็นที่เลื่อมใส ไม่นิยมการเทศน์สั่งสอน มุ่งฝึกวิปัสสนากรรมฐาน แต่ละรูปจะบำเพ็ญเพียรในกุฏิของตน^{๑๖}

การเจริญภาวนานั้นมีหลายรูปแบบ สำหรับพวกประพจน์เคร่งในศาสนาถือว่าการบำเพ็ญเพียรจะนำพาให้ถึงพระนิพพาน การปฏิบัติที่ต้องข้องแวะกับความเชื่อในเรื่องเหนือจิตวิญญาณเป็นที่เคารพนับถือ พระมหากษัตริย์หลายพระองค์นิยมไปฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในอารามสำคัญ ๆ ที่มีชื่อเสียงทางด้านวิปัสสนาธุระ เช่น วัดราชสิทธาราม(วัดพลับ) วัดสมอราย เป็นต้น^{๑๗}

ในครั้งรัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๖๔ โปรดให้มีการสังคายนากรรมฐานให้ถูกต้องตามแบบอย่างทีโหราณาจารย์เคยปฏิบัติกันมา ณ พระที่นั่งบรมจักรพรรดิพิมาน เป็นเวลา ๓ วัน^{๑๘} มาถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างวัดราชนันทาและสร้างโลหะปราสาทเพื่อเป็นที่บำเพ็ญกรรมฐาน^{๑๙} ในรัชกาลนี้ปรากฏพระเถระที่มีชื่อเสียงทางวิปัสสนาธุระอีกรูปคือพระมหาโตแห่งวัดระฆังท่านเป็นสามเณรนาคหลวงในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้เรียนวิปัสสนาธุระในสำนักเจ้าคุณวรวิริยเถร วัดสังเวช

^{๑๕} สุขาวโพลยชุม, “สำนักวิปัสสนาสายพระอาจารย์ มั่น ภูริทัตโต”, รายงานวิจัย, สถาบันวิจัยพุทธศาสนศึกษา, (ศูนย์พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๙.

^{๑๖} ปรีดี พิศุกุมิวิถิ, สยามศึกษาในสายตาฝรั่ง, (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๖๑), หน้า ๗๙-๘๐.

^{๑๗} ปรีดี พิศุกุมิวิถิ, สยามศึกษาในสายตาฝรั่ง, หน้า ๘๐.

^{๑๘} สุขาวโพลยชุม, สำนักวิปัสสนาสายพระอาจารย์ มั่น ภูริทัตโต, หน้า ๑๑.

^{๑๙} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับบูรพาธุระ, หน้า ๔๔๔.

บางลำพู พระมहाโตเป็นผู้มีปฏิปทาที่น่าเลื่อมใสและอัครจริยหลายประการจนพระเจ้าแผ่นดินทั้งรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ ยกท่านเป็นพิเศษว่าเป็นผู้ปาปวิมุตแล้ว^{๕๐}

รัชกาลที่ ๔ พระองค์มีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมวิปัสสนาธุระ เช่น ทรงศึกษาทางวิปัสสนาธุระที่วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) ทรงเสาะหาคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับต่าง ๆ ในลังกาและเมืองมอญสอบสวนกับฉบับที่มีอยู่ในประเทศไทย และนิมนต์พระสงฆ์จากลังกามาแลกเปลี่ยนความรู้อย่างกว้างขวาง^{๕๑} พระองค์มีศรัทธาในพระมอญรูปหนึ่งผู้ชำนาญด้านคัมภีร์และเครื่องครัดในพระธรรมวินัย ได้ตรัสสนทนาจนคลายสงสัยในข้อธรรมต่าง ๆ เมื่อถึงคราวเหมาะสมจึงตั้งคณะสงฆ์ใหม่ชื่อว่า “ธรรมยุตินิกาย”^{๕๒} พระองค์ยังได้นิพนธ์ตำรากรรมฐาน เช่น วิปัสสนาวิธี วิปัสสนากรรมฐาน อารักขกรรมฐาน ๔ เป็นต้น^{๕๓} เพื่อเป็นอุปการะต่อการปฏิบัติกรรมฐาน

ครั้นรัชกาลที่ ๕ ตามรายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลต่าง ๆ เมื่อ ร.ศ. ๑๑๗-๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๔๑-๒๔๕๕) ภายใต้พระราชดำริของล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ ๕ ที่ต้องการทำวัดให้เป็นโรงเรียนและให้พระสงฆ์สามเณรเป็นครูผู้สอน ทรงมอบหมายให้พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นประธานจัดการศึกษาดังกล่าวและมีรายงานถึงการศึกษาคณะสงฆ์ในแต่ละมณฑล รวมทั้งสิ้น ๑๔ มณฑล ในช่วงระยะเวลา ๑๕ ปี มีรายงานเกี่ยวกับกรรมฐานในมณฑลต่าง ๆ ดังนี้

๑) การวิปัสสนาในมณฑลภูเก็ต ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) การประพาศของภิกษุแลสามเณรในมณฑลนี้ จำเดิมแต่ขอเริ่มบรรพชาอุปสมบทมาแล้ว การที่จะศึกษาพระธรรมวินัย หรือผู้ที่จะแนะนำสั่งสอนให้เข้าใจในข้อปฏิบัติแทบจะไม่มี มีบ้างเป็นบางวัดแต่ก็ไกลกัน ที่จัดการแนะนำสั่งสอนธรรมวินัยมีมากกว่าวัดอื่น ๆ ในการปฏิบัติกรรมฐานมีเจ้าอธิการจัน วัดคลองน้ำจืด เมืองกระบี่ ท่านถือปฏิบัติวินัยเป็นกลาง ๆ ฝึกใฝ่ในทางสมถภาวนามากกว่าสอนเรื่องอื่น ๆ ในมณฑลนี้^{๕๔}

๒) การวิปัสสนาในมณฑลจันทบุรี ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ในหัวเมืองนครไชยศรี การเล่าเรียนคัมภีร์ธรรมวินัยมีน้อยที่สุด การเล่าเรียนวิปัสสนาธุระมีมาก ในเมืองสุพรรณบุรีพระสงฆ์ที่เรียนคัมภีร์ธรรมวินัยมีน้อย เรียนวิปัสสนามีมาก ในเมืองสมุทรสาคร ผู้เรียนคัมภีร์ธรรมวินัยมีมาก ผู้เรียนวิปัสสนามีน้อย^{๕๕}

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๕-๔๔๖.

^{๕๑} สุภาพรรณ ฦ บางช้าง, วัฒนการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย: จารึก ตำนาน พงศาวดาร สาส์นประกาศ, (กรุงเทพมหานคร: มุลินนิมิตามกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๓๘๔ - ๓๘๕.

^{๕๒} ปรีดี พิศุกุมิวิธิ, สยามศึกษาในสายตาฝรั่ง, หน้า ๘๓.

^{๕๓} สุเขาว์ พลอยชุม, สำนักวิปัสสนาสายพระอาจารย์ มั่น ภูริทัตโต, หน้า ๑๙.

^{๕๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษาหัวเมือง เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๖๓), หน้า ๑๐๗.

^{๕๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษาหัวเมือง เล่ม ๑, หน้า ๕๑๕.

๓) การวิปัสสนาในมณฑลนครศรีธรรมราช ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) การศึกษาในเมืองนี้ (เมืองกลันตัน) พระสงฆ์ปฏิบัติธรรมวินัยตามแบบเก่าๆ จำนวนมาก (ถือแบบโบราณ) บรรดาพระสงฆ์ก็เล่าเรียน แต่ส่วนวิปัสสนาธุระจำนวนมาก ในส่วนคณฤชระไม่มีอาจารย์แนะนำ^{๔๖}

๔) การวิปัสสนาในมณฑลนครราชสีมา ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ว่าด้วยหลวงพิทักษ์นรากร ข้าหลวงผู้รั้งราชการเมืองไชยภูมิได้เรียรายข้าราชการและราษฎรได้เงินจำนวน ๖๔๐ บาท แล้วส่งไปยังเจ้าคณะมณฑลขอให้อัดซื้อหนังสือต่าง ๆ เช่น วิสุทธิมรรค เพื่อนำไปแจกจ่ายให้วัดต่าง ๆ ในมณฑล^{๔๗}

๕) การวิปัสสนาในมณฑลจันทบุรี ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) การบอกและการเรียนพระกรรมฐานหรือวิปัสสนา ในเมืองจันทบุรีและเมืองขึ้นมีสถานที่บอกและเรียนพระกรรมฐานหรือวิปัสสนา จำนวน ๒๒ แห่ง อาจารย์ผู้บอก ๑๘ คน ผู้เรียน ๒๑๗ คน ที่เมืองระยอง มี ๙ แห่ง อาจารย์ผู้บอก ๑๒ คน ผู้เรียน ๑๖๖ คน^{๔๘}

๖) การวิปัสสนาในมณฑลจันทบุรี แขวงเมืองจันทบุรีและเมืองขลุงบุรี ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) การบอกและเรียนพระกรรมฐานหรือวิปัสสนาธรรมในแขวงอำเภอต่าง ๆ มีดังนี้

๑) แขวงอำเภอพลอยแหวน มี ๑๖ แห่ง ครูผู้บอกกรรมฐาน ๑๕, ผู้เรียนเป็นพระภิกษุ ๘๐ รูป, คฤหัสถ์ ๑๑๒ คน = ๑๙๒ รูป/คน

๒) แขวงอำเภอพลิ้วมี ๑ แห่ง, ผู้บอก ๑ ผู้เรียนเป็นพระภิกษุ ๒ รูป, เณร ๑ รูป, คฤหัสถ์ ๕ คน = ๘ รูป/คน

๓) แขวงอำเภอแก่ง มี ๑ แห่ง ผู้บอกกรรมฐาน ๑ ผู้เรียนเป็นพระภิกษุ ๕ รูป, คฤหัสถ์ ๑๒ คน = ๑๗ รูป/คน

๔) แขวงอำเภอขลุง มี ๓ แห่ง ผู้บอกกรรมฐาน ๒ คน ผู้เรียนเป็นพระภิกษุ ๑๐ รูป, คฤหัสถ์ ๑๐ คน = ๒๐ รูป/คน)

สรุปได้ว่า มีสถานที่บอกกรรมฐาน ๒๑ แห่ง มีผู้บอกกรรมฐาน ๑๙ รูป/คน มีผู้เรียนกรรมฐาน ๒๓๗ รูป/คน เป็นพระภิกษุ ๙๗ รูป, สามเณร ๑ รูป, คฤหัสถ์ ๑๓๙ รูป/คน^{๔๙}

จากรายงานเกี่ยวกับกรรมฐานในมณฑลต่าง ๆ ทำให้เห็นถึงกรรมฐาน พื้นที่ ครูผู้บอกกรรมฐาน จำนวนผู้ปฏิบัติ และสำนักปฏิบัติ เป็นเบื้องต้น กล่าวโดยย่อคือสถิติและพัฒนาการในแต่ละช่วงเวลา ดังกล่าว สามารถสรุปเป็นตารางได้ดังนี้

^{๔๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษาหัวเมือง เล่ม ๑, หน้า ๓๔๗.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๗.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๐.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๒.

ร.ศ./พ.ศ.	มณฑลต่างๆ	การศึกษากรรมฐาน	จำนวนครู/ผู้เรียน	สถานที่สอน
๑๑๘/๒๔๔๒	ภูเก็ต	ขาดการศึกษาปริยัติ การปฏิบัติมีน้อยมาก	พระสงฆ์ ๑ รูป	๑ แห่ง
๑๑๙/๒๔๔๓	จันทบุรี (หัวเมืองนครไชยศรี, เมืองสุพรรณบุรี, เมืองสมุทรสาคร)	การศึกษาปริยัติมีน้อย แต่ผู้ศึกษาวิปัสสนามีมาก	ไม่ระบุจำนวน	ไม่ระบุ จำนวน
๑๒๐/๒๔๔๔	นครศรีธรรมราช	พระสงฆ์ที่ศึกษาวิปัสสนาธุระมีจำนวนมาก ด้านปริยัติขาดอาจารย์แนะนำ	ไม่ระบุจำนวน	ไม่ระบุ จำนวน
๑๒๒/๒๔๔๖	นครราชสีมา	มีการสนับสนุนตำรากรรมฐาน	ไม่ระบุจำนวน	ไม่ระบุ จำนวน
๑๒๔/๒๔๔๘	จันทบุรี(เมืองจันทบุรี และเมืองขึ้น)	มีการศึกษากรรมฐาน	ครูผู้บอก ๑๘ คน ผู้เรียน ๒๑๗ คน	๓๑ แห่ง
๑๒๕/๒๔๔๙	จันทบุรี (แขวงเมืองจันทบุรี และชลบุรี)	มีการบอกและเรียนกรรมฐาน	ครูผู้บอก ๑๙ คน ผู้เรียน ๒๓๗ คน	๒๑ แห่ง

เห็นได้ว่า ครูผู้บอกรรมฐานมีจำนวน ๓๗ รูป/คน, มีผู้ปฏิบัติกรรมฐาน ๔๕๔ คน และมีที่ปฏิบัติกรรมฐาน รวมทั้งสิ้น ๕๒ แห่ง

ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่ามีการแบ่งกลุ่มผู้ศึกษาอย่างชัดเจน คือผู้ศึกษาด้านปริยัติ เลาเรียนคัมภีร์กับผู้ศึกษาวิปัสสนาธุระ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้จัดการศึกษาในเชิงปริยัติเพื่อให้คณะสงฆ์มีแบบแผนการปฏิบัติกรรมฐานในทิศทางเดียวกันผ่านงานปกครองคณะสงฆ์และพระองค์ยังได้รณาคัมภีร์ด้านสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน และตำราต่าง ๆ เพื่อให้เป็นแบบเรียนของคณะสงฆ์ไทย เป็นการจัดการศึกษาให้มีระบบแบบแผนมากยิ่งขึ้น ขณะที่บ้านเมืองในช่วงนี้กำลังอยู่ระหว่างการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวกับการเข้ามาของชาติตะวันตก

การศึกษาวิปัสสนาธุระในช่วงรัชกาลที่ ๖-๘ เป็นช่วงของการพัฒนากรรมฐานแบบธรรมยุตซึ่งสืบมาจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(ร.๔) วิปัสสนาธุระได้เฟื่องฟูขึ้นและเป็นที่แพร่หลายในแถบภาคอีสานนับแต่ พ.ศ. ๒๔๔๖ ภายใต้การนำของพระอาจารย์กรรมฐานคือหลวงปู่เสาร์ กนตสีโล หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และพระปัญญาพิศาลเถร (หนู ฐิตปถุญญ) และแนวปฏิบัติแบบธรรมยุตได้แพร่หลายไปทั่วภาคกลางและภาคอีสานของไทยในพ.ศ. ๒๔๗๔^{๕๐} ก่อนสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นประชาธิปไตย (พ.ศ. ๒๔๗๕)

^{๕๐} สุขาวี พลอยชุม, สำนักวิปัสสนาสายพระอาจารย์ มั่น ภูริทัตโต, หน้า ๑๙-๒๐.

กรรมฐานได้พัฒนาไปกระทั่งในช่วงรัชกาลที่ ๙ พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ทรงมีพระอภัยมณีในทางพระพุทธศาสนา โดยมักจะเข้าไปพบปะสนทนาธรรมกับพระสงฆ์ในสายกรรมฐานในแถบภาคอีสานอยู่เสมอ โดยเฉพาะพระสงฆ์ในสายธรรมยุติกนิกาย สำนักกรรมฐานที่มีชื่อเสียงในรัชกาลนี้ เช่น วัดป่าบ้านหนองผือ วัดมหาธาตุ เป็นต้น กล่าวโดยสรุปปรากฏกรรมฐานจำนวน ๕ สาย ซึ่งเป็นกระแสหลัก ได้แก่ สายพุทโธ สายยุบหนอ-พองหนอ สายสัมมาอรหัง สายกำหนดลมหายใจ และสายรูปนาม ในรัชกาลนี้พระสงฆ์และประชาชนมีความตื่นตัวในการปฏิบัติกรรมฐาน รัฐเองก็ให้เสรีภาพในการปฏิบัติ ทำให้เกิดสำนักปฏิบัติธรรมเป็นจำนวนมาก

ปัจจุบัน มหาเถรสมาคมซึ่งเป็นองค์กรปกครองสูงสุดของคณะสงฆ์ไทย มีนโยบายส่งเสริมการปฏิบัติกรรมฐานทั้งด้านปริมาณและคุณภาพ ใน พ.ศ. ๒๕๔๓ ได้ออกระเบียบว่าด้วยการตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด ได้มีการตั้งสำนักปฏิบัติธรรมอย่างเป็นทางการตามระเบียบนี้แล้ว จำนวน ๑,๕๑๐ แห่งใน ๗๗ จังหวัดทั่วประเทศ และมีสำนักปฏิบัติธรรมที่นอกเหนือจากนี้ก็เป็นจำนวนมาก และในด้านการปฏิบัติกรรมฐานนั้นมีรูปแบบการปฏิบัติกรรมฐานที่เป็นกระแสหลัก ๕ สาย^{๕๑} คือ

รูปแบบที่ ๑ บริกรรมหรือภาวนาว่า “พุทโธ” เน้นการฝึกสมณะก่อน บูรพาจารย์ที่มีชื่อเสียงในสายนี้คือ หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต หลวงพ่อวิริยงค์ สิรินธโร หลวงพ่อชา สุภทโท เป็นต้น

รูปแบบที่ ๒ บริกรรมหรือภาวนาว่า “ยุบหนอ-พองหนอ” เน้นการปฏิบัติวิปัสสนา บูรพาจารย์ที่มีชื่อเสียงในสายนี้คือ พระธรรมธีรราชมหามุนี (พระมหาโชดก ญาณสิทธิ) พระภัททันตะ อาสภะ หลวงพ่อทอง สิริมงคล เป็นต้น

รูปแบบที่ ๓ บริกรรมหรือภาวนาว่า “สัมมา-อรหัง” เน้นการฝึกสมณะ อาศัยการเพ่งกสิณลูกแก้วหรือองค์พระพร้อมกับบริกรรมว่าสัมมา-อรหัง บูรพาจารย์ที่มีชื่อเสียงในสายนี้คือพระมงคลเทพมุนี (หลวงพ่อดต จนฺตโร)

รูปแบบที่ ๔ บริกรรมหรือภาวนากำหนดลมหายใจเข้า-ออก (แบบอานาปานสติ) เน้นการฝึกสมณะก่อน บูรพาจารย์ที่มีชื่อเสียงคือ พุทธทาสภิกขุ

รูปแบบที่ ๕ กำหนดพิจารณารูป-นาม เน้นการปฏิบัติวิปัสสนา บูรพาจารย์ที่มีชื่อเสียง เช่น พระภัททันตะวิลาสะ แนบ มหานีรานนท์ เป็นต้น

กล่าวได้ว่า กรรมฐานในสมัยรัตนโกสินทร์ ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์มีสำนักกรรมฐานให้เรียนรู้และปฏิบัติ เช่น สำนักวัดพลับ (วัดราชสิทธิธาราม) สำนักวัดสมอราย เป็นต้น ประชาชนและผู้ปกครองเห็นเรื่องการปฏิบัติกรรมฐานเป็นเรื่องที่สำคัญ มีพระมหาเถระหลายรูป เช่น สมเด็จพระสังฆราชสุก พระมหาโต เป็นพระนักกรรมฐานที่มีชื่อเสียงในช่วงต้นรัตนโกสินทร์นั้น กระทั่งในรัชกาลที่ ๕ มีสำนักกรรมฐานก่อตั้งขึ้นเป็นจำนวนมากตามหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อรองรับผู้คนให้เข้ามาปฏิบัติกรรมฐานโดยมีวัด

^{๕๑} พระเทพวัชรบัณฑิต, “กรรมฐานในพระพุทธศาสนา: บทเรียนจากมหาสติปัฏฐานสูตรและความนิยมในสังคมไทย”, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <https://www.mcu.ac.th/article/detail/35391> [๕ พฤษภาคม ๒๕๖๔].

เป็นศูนย์กลาง สอนโดยพระสงฆ์และคฤหัสถ์ เรียกว่า “ผู้บอกรรณฐาน” การศึกษากรรมฐานในช่วงนี้ เรียกว่า “วิปัสสนาธุระ” ซึ่งหมายถึงการเจริญสมณะและวิปัสสนา รัฐและศาสนจักรเข้ามามีบทบาทในการจัดการเรียนกรรมฐานให้เป็นไปในทิศทางเดียวกันผ่านการบริหารงานคณะสงฆ์และการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย พอถึงรัชกาลที่ ๖-๘ เป็นช่วงของการพัฒนาวิปัสสนาธุระแบบธรรมยุตจนเป็นที่แพร่หลายในภาคอีสานของไทยและในทุกภาคของประเทศไทย

กระทั่งในรัชกาลที่ ๙ และรัชกาลที่ ๑๐ ปรากฏกรรมฐาน ๕ สาย ซึ่งเป็นกระแสหลักในสังคมไทย ได้แก่ กรรมฐานสายพุทโธ สายยุบหนอ-พองหนอ สายสัมมา-อรหัง สายกำหนดลมหายใจ(อานาปานสติ) และสายรูปนาม นอกจากนี้ ยังมีการจัดตั้งสำนักปฏิบัติประจำจังหวัดภายใต้การควบคุมดูแลของคณะสงฆ์ไทยเรียกว่า “สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด” รวม ๗๗ แห่ง เพื่อเป็นที่ปฏิบัติกรรมฐาน

อย่างไรก็ตาม ทุกสายนั้นอยู่บนพื้นฐานแห่งมหาสติปัญญาซึ่งเกิดจากการถอดบทเรียนสาระสำคัญในมหาสติปัญญาสูตรมาเป็นแม่บท แล้วนำมาประยุกต์ใช้ เช่น รูปแบบ “สัมมา-อรหัง” ได้กำหนดเอาดวงแก้วหรือองค์พระพุทธรูปเล็กๆ มาแทนที่ลมหายใจ เป็นต้น แม้ว่าแต่ละสายจะมีวิธีปฏิบัติที่แตกต่างกัน แต่ก็มีเป้าหมายสูงสุดเหมือนกันคือการบรรลุพระนิพพาน กรรมฐานในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์มีลำดับพัฒนาการและการประยุกต์ใช้ ดังนี้

สมัย	กรรมฐานที่ใช้	ผู้ปฏิบัติ	สถานที่	เป้าหมาย
รัตนโกสินทร์ตอนต้น (ร.๑ - ร.๓)	วิปัสสนาธุระ	พระมหากษัตริย์ พระสงฆ์	วัด วัง	- พัฒนาจิตใจ - มรรคผลนิพพาน
รัตนโกสินทร์ตอนกลาง (ร.๔ - ร.๕)	สมณะและวิปัสสนา	พระสงฆ์ ประชาชนทั่วไป	วัด	- การเมืองการปกครอง - พัฒนาจิตใจ
รัตนโกสินทร์ (ร.๖ - ร.๘)	วิปัสสนาธุระ	พระสงฆ์	วัดป่า	- พัฒนาจิตใจ
รัตนโกสินทร์ (ร.๙-ร.๑๐) ยุคปัจจุบัน	กรรมฐาน ๕ สาย - พุทโธ - สัมมาอรหัง - ลมหายใจ - ยุบหนอ-พองหนอ - รูปนาม	พระสงฆ์ ประชาชนทั่วไป	วัด สำนักปฏิบัติธรรม ประจำจังหวัด	- ป้องกันโรคทางจิต - ลดความเครียด - พัฒนาจิตใจ - มรรคผลนิพพาน

จากการศึกษาเรื่องรูปแบบการปฏิบัติกรรมฐานและการประยุกต์ใช้ในสังคมไทย ได้พบว่า กรรมฐานในบริบทของสังคมไทยมีการประยุกต์ใช้ในลักษณะอื่นร่วมด้วย ซึ่งกลายเป็นลักษณะเฉพาะ (อัตลักษณ์) สามารถจำแนกแยกย่อยได้ ๖ ลักษณะ ดังนี้

๑. กรรมฐานเชิงพิธีกรรมและประเพณี กรรมฐานในลักษณะนี้มีการเชื่อมโยงกับพิธีกรรม ความเชื่อของท้องถิ่น ศิลปะ ประเพณี และวัฒนธรรมด้วย บางแห่งก็จะมีกิจกรรมเข้ากรรมฐานเป็นฤดูกาล มีปรากฏในสังคมไทยเช่นสมัยอยุธยา บางแห่งมีพิธีไหว้ครู พิธีขึ้นกรรมฐาน เช่น กรรมฐานแบบมัชฌิมลำดับ มีปรากฏสมัยรัตนโกสินทร์สืบมาถึงปัจจุบันที่วัดราชสิทธิารามอันเป็นสำนักเดิมของสมเด็จพระสังฆราชสุกโกเถื่อนเป็นตัวอย่าง

๒. กรรมฐานเชิงสร้างศรัทธาความเชื่อมั่น ในประวัติศาสตร์ของสังคมไทยจะพบการใช้กรรมฐานฝึกสติเป็นต้นเพื่อสร้างขวัญกำลังใจในการต่อสู้ชีวิตในภาวะศึกสงครามหรือต่อสู้กับภัยธรรมชาติ การนิมนต์พระกรรมฐานมาปฏิบัติกรรมฐานก็เพื่อแสดงออกถึงอำนาจของสมาธิว่าสามารถเป็นเครื่องคุ้มครองป้องกันภัยได้ดังที่ปรากฏในสมัยอยุธยา แม้ในสมัยปัจจุบันจะเห็นปรากฏการณ์ที่พระสงฆ์ปฏิบัติกรรมฐานเพื่อเป็นกำลังใจให้แก่ผู้ประสบความทุกข์หรือผู้ที่กำลังจะเสียชีวิตเป็นต้น กรรมฐานจึงถูกนำไปใช้เพื่อสร้างขวัญกำลังใจให้แก่ผู้กำลังประสบเคราะห์กรรม

๓. กรรมฐานเชิงการเมืองการปกครอง กรรมฐานในลักษณะนี้ มีความเกี่ยวข้องกับการเมือง โดยผู้ปกครองเห็นว่ารูปแบบกรรมฐานใดจะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาบ้านเมืองหรือกลุ่มของตนก็จะเชิดชูให้เป็นกรรมฐานประจำรัฐและสนับสนุนส่งเสริมงบประมาณในการดำเนินงาน นอกจากนี้ แนวการปฏิบัติกรรมฐานยังแสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ เช่น ไทยกับศรีลังกา เป็นต้น ซึ่งมีความสัมพันธ์กันโดยตรงมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย

๔. กรรมฐานเชิงการบำบัดรักษา กรรมฐานในบางพื้นที่ จะพบว่ามีการประยุกต์ใช้เพื่อการบำบัดโรคด้วยการปฏิบัติสมาธิเพื่อให้จิตหายจากความเครียดไปจนถึงการใช้ปฏิบัติสมาธิเพื่ออุทิศให้กับเจ้ากรรมนายเวรซึ่งเชื่อกันว่าเป็นผู้ที่ทำให้เกิดการล้มป่วย หรือการเจริญพระพุทธมนต์ทำน้ำมนต์ปิดเป่า ก็เป็นสิ่งที่ปรากฏในสังคมไทยทั้งในสมัยอดีตและปัจจุบัน

๕. กรรมฐานเชิงพัฒนาสติปัญญาหาความพ้นทุกข์ คนไทยจำนวนมากไม่น้อยที่ปฏิบัติกรรมฐานเพื่อพัฒนาสติปัญญาให้รู้เท่าทันในทุกข์ เพราะปรารถนาที่จะพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด โดยมีฐานคิดว่าการเกิดบ่อย ๆ นั้นเป็นความทุกข์ เมื่อปฏิบัติกรรมฐานจนพัฒนาสติปัญญาจนถึงที่สุดก็จะบรรลุถึงความ เป็นพระอรหันต์ ซึ่งเป็นสภาพที่เป็นปลอดจากกิเลส ก็จะไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก ในสังคมไทย จะเห็นถึงการปฏิบัติกรรมฐานเพื่อลดละเลิกกิเลสภายในจิตใจของตน โดยผู้ปฏิบัตินั้นเห็นทุกข์โทษในกิเลส ตัณหา เห็นโทษภัยวิฆัจจกรของความทุกข์ จึงปฏิบัติกรรมฐานเพื่อให้สติมีรู้เท่าทันในกิเลส โดยมีเป้าหมายของการปฏิบัติที่มรรคผลนิพพาน กลุ่มผู้ปฏิบัติตามแนวนี้อาจจะไม่สนใจเรื่องความขลังความศักดิ์สิทธิ์ ในกรรมฐาน ไม่มุ่งหวังสวรรค์ หากแต่มุ่งพัฒนาสติปัญญาตามแนวสติปัญญาเพื่อที่จะทำให้กิเลสเบาบางและหมดไปในที่สุด

แนวปฏิบัติและการประยุกต์ใช้กรรมฐานตามที่น่าเสนอนี้ เป็นแนวที่แทรกซึมอยู่ในบริบทของกรรมฐานที่ปรากฏในสังคมไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ปัจจัยอย่างหนึ่งที่เป็นตัวกำหนดทิศทางของ

รูปแบบและการใช้ประโยชน์ ไม่อาจปฏิเสธสภาพแวดล้อมหรือบริบทของยุคสมัยได้เลย เพราะกรรมฐานในอีกด้านหนึ่งจะล้าไปตามความเป็นไปของยุคสมัย เช่น วิถีชีวิต ประเพณี วัฒนธรรม เป็นต้นด้วย

บทสรุป

พระพุทธศาสนาได้เข้ามาสู่ดินแดนของชนชาติไทยราวพ.ศ. ๓๐๐ (หลังพุทธปรินิพพาน ๓๐๐ ปี) ในสมัยนั้นเรียกดินแดนอันเป็นที่ตั้งของไทยว่า “สุวรรณภูมิ” พระโสมณะและพระอัครเถระเดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่นี้จนกลายเป็นศาสนาประจำท้องถิ่นของชนชาติไทย ซึ่งสังคมไทยในอดีตนั้น มีการแบ่งการปกครองออกเป็น ๔ ช่วงคือ สุโขทัย อโยธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ มีอายุประมาณ ๗๐๐-๘๐๐ ปี

การปฏิบัติกรรมฐานได้กลายเป็นวิถีชีวิตส่วนหนึ่งของคนไทย มีพระสงฆ์เป็นผู้นำในการปฏิบัติกรรมฐานและมีพระมหากษัตริย์ประพฤติเป็นแบบอย่างและยังถวายการอุปถัมภ์การปฏิบัติกรรมฐาน สังคมไทยในสมัยสุโขทัยรับเอาแนวกรรมฐานจากหลายทาง โดยเฉพาะจากลังกาทวีป(ศรีลังกาปัจจุบัน) เป็นกระแสหลัก พระไตรปิฎกและคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่สืบจากลังกามีอิทธิพลต่อการปฏิบัติกรรมฐานเป็นอย่างมากในครั้งสุโขทัยและพระสงฆ์ที่มุ่งปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาคือพระอรัญญวาสี(พระป่า) มีเป้าหมายเพื่อจะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต สมัยนี้จึงเป็นการใช้กรรมฐานเพื่อพัฒนาจิตใจ

ขณะที่สมัยอโยธยาให้ความสำคัญกับการใช้สมถกรรมฐานมีกลิ่นเป็นต้นในหลายด้าน คือเพื่อรักษาตนให้รอดพ้นจากอันตรายและเพื่อบรรเทาภัยพิบัติ ครั้นถึงสมัยธนบุรีเป็นช่วงที่บ้านเมืองกำลังหาหลักยึดและความสงบทางด้านจิตใจจากการปฏิบัติกรรมฐานเพราะเป็นช่วงกำลังฟื้นฟูบ้านเมืองจากภัยศึกสงคราม เป็นการใช้กรรมฐานเพื่อความสงบและแก้ไขปัญหา พอถึงสังคมไทยในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะเห็นถึงการใช้กรรมฐานเพื่อพัฒนาจิตใจให้เจริญองงาม ส่วนในช่วงตอนกลางรัตนโกสินทร์ (ร.๔-ร.๕) เป็นช่วงที่บ้านเมืองมีการเปลี่ยนแปลงและกำลังปรับตัวกับการเข้ามาของต่างชาติ ทำให้รัฐและศาสนจักรพยายามรวบรวมกรรมฐานให้มีหลักปฏิบัติเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เป็นการประยุกต์ใช้เพื่อหลอมรวมความสามัคคีของคนภายในชาติ สร้างความเป็นชาตินิยม (Nationalism) และช่วงรัชกาลที่ ๖-๘ เป็นช่วงของการพัฒนาวิปัสสนาธุระแบบธรรมยุต จนเป็นที่แพร่หลาย โดยเฉพาะในภาคอีสานของไทย

ในสมัยรัชกาลที่ ๙- รัชกาลปัจจุบัน กรรมฐานในสังคมไทยได้รับการพัฒนาไปในหลายรูปแบบ มีประมาณ ๕ รูปแบบที่เป็นกระแสหลัก คือกรรมฐานแบบพุทโธ แบบสัมมาอรหัง แบบกำหนดลมหายใจ (อานาปานสติ) แบบยุบหนอ-พองหนอ และแบบรูปนาม สามารถจำแนกตามลักษณะได้ว่า กรรมฐานแบบพุทโธ กรรมฐานแบบสัมมาอรหัง กรรมฐานแบบอานาปานสติ เป็นกรรมฐานที่เน้นทางสมณะ ส่วนกรรมฐานแบบยุบหนอ-พองหนอ และกรรมฐานแบบรูปนาม เน้นปฏิบัติทางวิปัสสนาโดยตรง สมัยปัจจุบันเป็นยุคที่กรรมฐานแผ่ออกไปอย่างไร้พรมแดนด้วยเทคโนโลยี จึงง่ายต่อการเข้าถึง บวกกับสังคมไทยเปิดกว้างอย่างเต็มที่ในดังกล่าว ทำให้ผู้คนสามารถเลือกปฏิบัติกรรมฐานตามเป้าประสงค์ของตน จึงปรากฏการใช้กรรมฐานในหลายลักษณะ ไม่ว่าจะเป็นการป้องกันโรคทางจิต เพื่อบรรเทาความตึงเครียดของจิตใจ

เพื่อพัฒนาจิตใจให้งอกงาม และเพื่อมรรคผลนิพพานในชาตินี้หรือชาติหน้า ถือได้ว่ามีการใช้กรรมฐานที่ครอบคลุมหลายมิติ

อย่างไรก็ตาม แต่ละแนวปฏิบัติยังมีเทคนิคในการปฏิบัติกรรมฐานที่แตกต่างกัน ซึ่งเป็นไปตามแนวทางของครูอาจารย์ที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาในสาย แต่โดยภาพรวมในทุกแบบมุ่งการปฏิบัติตามแนวสติปัญญาตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและมีเป้าหมายสูงสุดคือพระนิพพานเหมือนกัน

กล่าวโดยย่อ คือ สุขุขทัยปฏิบัติสมถะและวิปัสสนา โดยกลุ่มพระอริยญวาสี ฝึกฝนพัฒนาจิต สั่งสมบารมีใช้กรรมฐานเพื่อพัฒนาจิตใจ พัฒนาต่อยอดไปจนถึงพระนิพพาน สมัยอยุธยามีการศึกษาสมถะและวิปัสสนา แต่สมถะมีความโดดเด่นโดยเฉพาะกสิณกรรมฐาน เช่น กสิณลม กสิณน้ำ และการนับลูกประจำผู้ศึกษากรรมฐาน ได้แก่ พระมหากษัตริย์ พระสงฆ์ แม่ทัพและทหาร สถานที่ในการปฏิบัติกรรมฐาน คือ วัด กุฏิ กระท่อม ท้องนา สนามรบ เพื่อพัฒนาจิตใจและเพื่อคุณวิเศษต่าง ๆ มีการประยุกต์ใช้ที่โดดเด่นคือใช้สมาธิช่วยให้รอดพ้นจากอันตรายและภัยพิบัติ ถือเป็นการใช้กรรมฐานช่วยแก้ปัญหาและพัฒนาจิตวิญญาณ ส่วนสมัยธนบุรีเน้นการศึกษาวิปัสสนา กลุ่มผู้ศึกษาคือพระมหากษัตริย์ ขุนนาง พระสงฆ์ ใช้วัดเป็นสถานที่ปฏิบัติธรรม เพื่อหาที่ยึดเหนี่ยวจิตใจและความสงบ เป็นการใช้กรรมฐานแก้ปัญหาด้านจิตใจเป็นกระแสหลัก ในสมัยรัตนโกสินทร์ กล่าวโดยรวมสมัยนี้มุ่งปฏิบัติวิปัสสนาธุระคือสมถะและวิปัสสนา ปรากฏกรรมฐานหลายสาย เช่น มัชฌิมลำดับ พุทโธ สัมมาอรหัง เป็นต้น กลุ่มผู้ปฏิบัติ ได้แก่ พระมหากษัตริย์ พระสงฆ์ ประชาชน ใช้วัด บ้าน และสำนักปฏิบัติธรรมเป็นสถานที่ปฏิบัติกรรมฐานใช้กรรมฐานเพื่อป้องกันโรคทางจิต ลดความเครียด พัฒนาจิตวิญญาณ สั่งสมเหตุปัจจัยเพื่อจะได้มรรคผลนิพพาน และเพื่อผลทางการเมืองการปกครองด้วย

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. กรุงเทพมหานคร: รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๑๐.
- _____. วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ดอกเบญจ, ๒๕๔๔.
- กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ. พระราชพงศาวดาร เล่ม ๒ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๒๐. นนทบุรี: มติชนปากเกร็ด, ๒๕๕๐.
- _____. พระราชพงศาวดาร เล่ม ๓ ฉบับพิมพ์ ร.ศ. ๑๒๐. นนทบุรี: มติชนปากเกร็ด, ๒๕๕๐.
- ปรีดี พิศุกุมิวิถี. สยามศึกษาในสายตาฝรั่ง. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๖๑.
- พระกวีวรรณ (จำนงค์ ทองประเสริฐ). วิชาศาสนา. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระมหายงยุทธ พลมัน, พระมหาบุญเกิด ปญญาปวุฑฒี, คงสฤษฏ์ แพงทรัพย์ และ พระมหาพิทักษ์ จิตโตโสภโณ. “การปฏิบัติกรรมฐานตามแนวพระมหาเถรศรีศรัทธา”. **วารสารพุทธศาสตร์ปริทรรศน์ มจร**. ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๓ (กันยายน - ธันวาคม ๒๕๖๕) : ๒๔๘ - ๒๖๑.

พระมหายุทธนา นรเชษฐ. **พระสงฆ์กับสังคมไทยในสมัยอยุธยา**. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๗.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา (ฉบับหมอบรัดเล). กรุงเทพมหานคร: โฆษิต, ๒๕๔๙.

ภัทรพร สิริกาญจน. **พระพุทธศาสนาในประเทศไทย: เอกภาพบนความหลากหลาย**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๗.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สมันตปาสาทิกา ภาค ๑**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

ลาอุแบร์. ซิมอน เดอ. **จดหมายเหตุลาอุแบร์ ราชอาณาจักรสยาม**. นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๔๘.

วัชระ งามจิตร์เจริญ. **พุทธศาสนาเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๖๑.

ศิลปวัฒนธรรม. **ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด รวมบทนิพนธ์เสาหลักทางวิชาการของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร**. กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๔๙.

สำนักพิมพ์จดหมายเหตุ. **คำให้การของชาวกรุงเก่า**. นนทบุรี: สำนักพิมพ์จดหมายเหตุ, ๒๕๔๔.

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. **๑๐๐ เอกสารสำคัญ สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๑**. กรุงเทพมหานคร: ศักดิ์โสภการพิมพ์, ๒๕๕๒.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตโต). **พระพุทธศาสนาในเอเชีย**. กรุงเทพมหานคร: ผลิตัมม์, ๒๕๖๒.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษาหัวเมือง เล่ม ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๓.

_____. **รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษาหัวเมือง เล่ม ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๓.

สุขาวี พลอยชุม. “สำนักวิปัสสนาสายพระอาจารย์ มั่น ภูริทัตโต”. **รายงานวิจัย**. สถาบันวิจัยพุทธศาสนศึกษา ศูนย์พุทธศาสนศึกษา: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. **วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย: จารึก ดำนาน พงศาวดาร สาส์น ประกาศ**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

เสถียร โพนันทะ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะ**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๕.

Kong Meng San Phor Kark See Monastery. **Buddhism for Beginners**. Singapore: Fabulous Printers Pte Ltd, 2016.

Somdet Phra Buddhaghosacharya. **Thai Buddhism in the Buddhist World**. Thailand: Cover Creative Co., Ltd., 2017.

T. W. RHYS DAVIDS. **Buddhist India**. New York: the Kinckerbocker press, 1903.

พระเทพวัชรบัณฑิต. “กรรมฐานในพระพุทธศาสนา: บทเรียนจากมหาสติปัฏฐานสูตรและความนิยมในสังคมไทย”. [ออนไลน์]. แหล่งที่มา: <https://www.mcu.ac.th/article/detail/35391> [๕ พฤษภาคม ๒๕๖๔].